

ผลจากการวิจัยเรื่อง "บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์
ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา" พอจะสรุปได้ดังนี้

ตำแหน่งสังฆปริณายกและการปกครองคณะสงฆ์ตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยถึงสมัยกรุงธนบุรี

พระพุทธศาสนาได้เป็นศาสนาประจำชาติไทยมานับตั้งแต่กรุงสุโขทัยเป็นราชธานี โดยที่พระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นองค์พุทธมามก ทรงเอาพระทัยใส่ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้มั่นคงตลอดมา การที่พระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นพระราชธุระจัดการปกครองคณะสงฆ์อย่างเข้มแข็ง เช่นนี้สืบเนื่องมาจากครั้งพุทธกาล ในระยะนั้นพระพุทธศาสนาได้รับการเบียดเบียนและถูกรุกรานจากพวกเดียรถีย์หรือนักบวชนอกพระพุทธศาสนาจนเกิดการแตกравขึ้นในหมู่คณะสงฆ์ จึงเป็นหน้าที่ของพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงมีพระราชอำนาจสูงสุดที่จะกำจัดพวกเดียรถีย์ และขจัดความมัวหมองต่าง ๆ ในคณะสงฆ์ให้สิ้นไป ฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า พระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงมีพระราชอำนาจสูงสุดที่ปกครองทั้งทางฝ่ายพระราชอาณาจักรและพุทธจักร นอกจากพระเจ้าแผ่นดินจะทรงมีพระราชอำนาจปกครองคณะสงฆ์อย่างเต็มที่แล้ว พระองค์ยังทรงสร้างความเจริญรุ่งเรืองต่าง ๆ ให้กับวงการพระพุทธศาสนา จนกระทั่งพระพุทธศาสนาได้ตั้งมั่นคงเป็นศาสนาประจำชาติสืบมาจนปัจจุบันนี้

เมื่อกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีในระยะแรกนั้น การปกครองคณะสงฆ์ยังไม่เป็นระเบียบเรียบร้อย พระสงฆ์ต่างพวกต่างปกครองกันเอง โดยมีหัวหน้าในหมู่คณะของตนเป็นผู้นำในการปกครองต่างไม่ขึ้นแก่กัน ครั้นต่อมาเมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะจัดการปกครองให้ระเบียบแบบแผน จึงทรงแต่งตั้งพระภิกษุองค์ใดองค์หนึ่งที่มีความสามารถ ทำหน้าที่ปกครองหมู่คณะสงฆ์ เรียกพระภิกษุองค์นั้นว่า พระสังฆราช¹ พระสังฆราชจึงถือเป็นตำแหน่งสังฆปริณายกหรือประมุขสงฆ์ ที่ปรากฏเป็นครั้งแรกในสมัยกรุงสุโขทัย

¹ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 52, จกทนายเหตุรัชกาลที่ 4 เรื่องตำแหน่งพระสังฆราช

เนื่องจากในสมัยนั้นได้แบ่งแยกการปกครองคณะสงฆ์ออกเป็นหลายเมือง ตามแบบแผนการปกครองฝ่ายพระราชอาณาจักร ซึ่งได้แบ่งการปกครองเป็นเมืองต่าง ๆ หลายเมือง ดังนั้นในแต่ละเมืองจึงมีผู้นำที่ประมุขสงฆ์องค์หนึ่งซึ่งเรียกว่าพระสังฆราช หรือบางครั้งเรียกว่าพระสังฆราชา พระสังฆราชในสมัยกรุงสุโขทัยจึงมีหลายองค์ในคราวเดียวกัน แต่ละองค์ทรงเป็นประมุขสงฆ์เฉพาะเมือง ๆ หนึ่งเท่านั้น และต้องปฏิบัติตามพระบรมราชโองการของพระเจ้าแผ่นดิน พระสังฆราชจึงยังไม่ทรงมีอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์อย่างเต็มที่

ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์สมัยกรุงสุโขทัย ในระยะแรกมีพระสงฆ์เพียงคณะเดียว เรียกว่า คณะคามวาสี ต่อมาในรัชกาลพระมหาธรรมราชาลิไทย ได้เกิดมีพระสงฆ์ขึ้นอีกคณะหนึ่ง เรียกว่า คณะอรัญวาสี คือพระสงฆ์ที่บวชที่ดงกวางศ้เข้ามา ฉะนั้นในระยะนี้จึงแบ่งการปกครองคณะสงฆ์เป็นสองฝ่าย และในรัชกาลนี้เองที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งราชทินนามสำหรับสังฆปริณายกขึ้นเป็นครั้งแรก กล่าวคือ พระสังฆราชที่ปกครองคณะคามวาสี มีราชทินนามว่า พระสังฆราชา ส่วนพระสังฆราชที่ปกครองคณะอรัญวาสีมีราชทินนามว่า พระครูธรรมราชา¹

ในสมัยที่กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ในระยะแรกยังคงเป็นไปตามแบบแผนสมัยกรุงสุโขทัย ต่อมาความเลื่อมใสในลัทธิลังกาวงศ์เจริญแพร่หลายมาก จึงได้เกิดมีพระสงฆ์อีกพวกหนึ่ง เรียกว่า คณะป่าแก้ว ดังนั้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาจึงแบ่งการปกครองคณะสงฆ์เป็น 3 ฝ่าย คือ คณะคามวาสี คณะอรัญวาสี และคณะป่าแก้ว² แต่ในตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาได้เปลี่ยนเรียกทั้ง 3 คณะใหม่ว่า คณะคามวาสีฝ่ายขวา (คณะคามวาสีเดิม) คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย (คณะป่าแก้ว) และคณะอรัญวาสี ทั้ง 3 คณะมีเจ้าคณะใหญ่ปกครองตามลำดับดังนี้ คือ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ สมเด็จพระวันรัตน์ และพระพุทธาจารย์ ราชทินนามทั้ง 3 อย่างนี้เพิ่งเริ่มปรากฏเป็นครั้งแรกในตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา

ในเรื่องที่เกี่ยวกับตำแหน่งสังฆปริณายกสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น สมเด็จพระสังฆราชเป็นตำแหน่งสังฆปริณายกชั้นสูงสุด ซึ่งปรากฏเป็นครั้งแรก เพราะในสมัยกรุงสุโขทัย เรียกสังฆปริณายก

¹ พระราชพงศาวดารเหนือ. (พระนคร : โรงพิมพ์ไทยเชม, 2501), หน้า 18.

² สมเด็จพระมหาปาฐกธรรมาธิบดี, ตำนานคณะสงฆ์ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 12.

สูงสุดว่า พระสังฆราช สมเด็จพระสังฆราชในสมัชกรุงศรีอยุธยาเมื่อคราวละองค์เดียว โดยเลือกมาจากสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่สองคณะ คือ สมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์ และสมเด็จพระวันรัตน์ อย่างไรก็ตาม พระสังฆราชซึ่งเป็นประมุขสงฆ์ประจำเมืองต่าง ๆ ที่มีมาตั้งแต่สมัชกรุงสุโขทัยก็ยังคงเป็นไปตามเดิม แต่ต้องมาขึ้นกับสมเด็จพระสังฆราชในเขตราชธานี จึงเห็นได้ว่าสังฆปริณายกสมัชกรุงศรีอยุธยาใช้อำนาจมากกว่าสังฆปริณายกสมัชกรุงสุโขทัย แต่ก็ยังไม่มีอำนาจสูงสุด เพราะต้องอยู่ภายใต้พระบรมราชโองการของพระเจ้าแผ่นดิน

ครั้นต่อมาในสมัชกรุงธนบุรี ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์เป็นไปตามแบบแผนสมัชกรุงศรีอยุธยา แต่ตำแหน่งสังฆปริณายกหรือสมเด็จพระสังฆราชมิได้เลือกมาจากสมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์ และสมเด็จพระวันรัตน์ เพราะไม่มีพระสงฆ์ดำรงตำแหน่งทั้งสองนี้ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเลือกสมเด็จพระสังฆราชตามพระราชอัชฌาศัยของพระองค์ ส่วนอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ของสมเด็จพระสังฆราชก็คงจะมีไม่มากนัก เพราะสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงใช้พระราชอำนาจเด็ดขาดในการปกครองทั้งฝ่ายพระราชอาณาจักรและพุทธจักร

นับตั้งแต่กรุงสุโขทัยเป็นราชธานีเรื่อยมาจนถึงสมัชกรุงธนบุรี ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ยังมีใครวมกันนั้นคง แต่ก็ไม่ทำให้เกิดปัญหายุ่งยากในการปกครอง เพราะพระสงฆ์ยังมีจำนวนไม่มาก และพระเจ้าแผ่นดินแทบทุกพระองค์ทรงเอาพระทัยใส่ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะในสมัชกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าแผ่นดินทรงสร้างวัดไว้เป็นจำนวนมาก และมีการติดต่อกับลังกาบ่อย ๆ เช่นในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ใน พ.ศ. 2296 พระสงฆ์ไทยได้เดินทางไปให้การบรรพชาอุปสมบทแก่ชาวสิงห์ในลังกา แต่ความเจริญรุ่งเรืองนั้นก็มิได้อยู่ได้ไม่นาน เพราะกรุงศรีอยุธยาต้องเสียแก่พม่าครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2310 ในครั้งนั้น พระพุทธศาสนาเสื่อมโทรมลงมาก ทั้งด้านการปกครองและความประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์ ตลอดจนการนับถือพระพุทธศาสนาของประชาชน สิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนาถูกทำลายพินาศลงเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็อาจกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาในสมัชกรุงศรีอยุธยาเคยเจริญรุ่งเรืองมากถึงที่สุดมาแล้วครั้งหนึ่ง

ตำแหน่งสังฆปริณายกและการปกครองคณะสงฆ์สมัชกรุงรัตนโกสินทร์ (ตั้งแต่ พ.ศ. 2325 - ปัจจุบัน)

ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์สมัชกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังคงดำเนินตามแบบแผนสมัชกรุงศรีอยุธยา มีบางอย่างที่ได้รับการเปลี่ยนแปลงแก้ไขให้เหมาะสมยิ่งขึ้น กล่าวคือ ได้ยุบคณะ

อริยวาสีลัง เพราะมีพระสงฆ์น้อย คงไว้แต่ตำแหน่ง เจ้าคณะ ส่วนคณะสงฆ์ที่เหลืออยู่สองคณะนั้น เปลี่ยนเรียกใหม่ว่า คณะเหนือและคณะใต้ เจ้าคณะใหญ่คงเดิม ในตอนต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พระเจ้าแผ่นดินทรงรับพระราชภาระหนักในการฟื้นฟูและทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา เพราะเป็นระยะเวลาแรกสร้างกรุง และพระพุทธศาสนาได้เสื่อมโทรมลง เนื่องจากการจลาจลตอนปลายรัชกาล สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงสามารถจัดปัญหาต่าง ๆ ได้ด้วยพระปรีชาสามารถ และทรงได้รับความร่วมมือด้วยดีจากสังฆปริณายก หรือสมเด็จพระสังฆราชทุกองค์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นครองราชสมบัติสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีใน พ.ศ. 2325 แล้ว ทรงพยายามจัดการคณะสงฆ์ให้เข้าระเบียบแบบแผน ทรงสถาปนาระธาน้อยใหญ่ต่าง ๆ เพื่อให้พระพุทธศาสนามีความเจริญเหมือนครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยา พระราชกรณียกิจที่สำคัญทางด้านพระพุทธศาสนา ก็คือ การทำสังคายนาพระไตรปิฎกใน พ.ศ. 2331 ถือเป็นกิจทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญยิ่งประการหนึ่ง ทรงได้รับความร่วมมือจากสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) ซึ่งเป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์แรกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. 2352 - 2367) ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ยังคงดำเนินตามแบบแผนสมัยก่อน พระราชภารกิจสำคัญที่ทรงปฏิบัติ คือ ทรงโปรดให้แก้ไขวิธีสอบพระปริยัติธรรมของภิกษุสามเณร ส่วนสมเด็จพระสังฆราชสมัยนี้ยังคงปฏิบัติตามพระบรมราชโองการของพระเจ้าแผ่นดิน

ครั้นถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367 - 2394) การปกครองคณะสงฆ์ลักษณะผิดแยกไปจากเดิมบ้าง กล่าวคือ โปรดให้รวมพระอารามหลวงและอารามราษฎร์ในกรุงเทพฯ ซึ่งขึ้นกับคณะเหนือบ้าง คณะใต้อ้าง จัดเป็นคณะกลางอีกคณะหนึ่ง มาขึ้นกับกรมหมื่นนุชิตชิโนรส (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส) ต่อมาเมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงรับลัทธิตริภูมิถวาย สถาปนาขึ้นเป็นคณะธรรมยุติกนิกาย จึงเกิดเป็นคณะขึ้นอีกคณะหนึ่ง ในรัชกาลนี้เอง เจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงแก้ไขวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ให้ดีขึ้น ทั้งนี้เพราะในระบายนั้น ความประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์เสื่อมลงกว่าเดิม นับเป็นการปฏิรูปพระพุทธศาสนาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับความประพฤติของพระสงฆ์ ส่วนการปฏิรูปในด้านพื้นฟูวิชาความรู้นั้นได้กระทำมาแล้วในรัชกาลที่ 1 และที่ 2

จะเห็นได้ว่า ในตอนคนกรุงรัตนโกสินทร์ พระเจ้าแผ่นดินทุกพระองค์ทรงมีพระราชประสงค์เป็นอย่างเดียวกัน คือจะสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ให้เจริญรุ่งเรือง เช่นครั้งกรุงศรีอยุธยา นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงรับภาระจัดการคณะสงฆ์แห่งใหม่สถาปนาขึ้นใหม่ ทรงชำระพระไตรปิฎกอันเป็นรากฐานสำคัญของพระพุทธศาสนา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีพระราชประสงค์ให้พระสงฆ์มีความรู้สูงขึ้น ส่วนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเอาพระทัยใส่ในการบูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามต่าง ๆ เป็นที่น่าสังเกตว่า พระราชภารกิจต่าง ๆ ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงปฏิบัตินั้น ทรงได้รับความช่วยเหลือร่วมมือเป็นอย่างดีก็จากสมเด็จพระสังฆราชทุกองค์ อย่างไรก็ตาม สังฆปริณายกหรือสมเด็จพระสังฆราชทุกองค์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ ก็ยังไม่ทรงมีอำนาจโดยเด็ดขาดในการริเริ่มปฏิบัติกิจพระศาสนาที่สำคัญ ๆ ใดเอง ต้องได้รับพระบรมราชโองการหรือพระบรมราชานุญาตจากพระเจ้าแผ่นดินก่อนเสมอ

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394 - 2411) พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองขึ้นมาก วิธีการปกครองคณะสงฆ์ยังคงเหมือนเดิม คือแบ่งการปกครองเป็น 4 คณะที่สำคัญ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุติกนิกาย และคณะกลางกับคณะอรัญวาสี (ซึ่งมีตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งตำแหน่งสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ สมเด็จพระวันรัตน์เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะใต้ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะกลาง สมเด็จพระพุฒาจารย์เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะอรัญวาสี ส่วนคณะธรรมยุติกนิกายนั้นไม่มีราชทินนามสำหรับเจ้าคณะใหญ่ แต่ทรงตั้งกรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์) เป็นเจ้าคณะใหญ่

สำหรับตำแหน่งสังฆปริณายกนั้น มีลักษณะที่แตกต่างไปจากสมัยก่อนคือ ในรัชกาลนี้ผู้ทรงดำรงตำแหน่งสังฆปริณายกองค์เดียว คือสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส แต่มิได้เรียกสังฆปริณายกองค์นี้ว่า สมเด็จพระสังฆราชตามอย่างที่เคยมีมา ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงเป็นเจ้านายชั้นสูง มียศเป็นพระองค์เจ้า จึงทรงได้รับพระมหาสมณุตมาภิเษกและทรงเสวยศรัทธา 5 ชั้น สูงกว่าสมเด็จพระสังฆราชผู้ทรงเป็นสามัญชนซึ่งทรงฉัตร 3 ชั้น จึงเรียกเป็นอีกอย่างว่า สมเด็จพระมหาสมณะ

ตำแหน่งสังฆปริณายกซึ่งเรียกเป็นพิเศษว่า สมเด็จพระมหาสมณะเริ่มปรากฏเป็นครั้งแรกในรัชกาลนี้เอง และคงจะมีอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์มากกว่าสังฆปริณายกองค์ก่อน ๆ ทั้งนี้เพราะ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงมีความใกล้ชิดสนิทสนมกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการส่วนพระองค์มากกว่าสังฆปริณายกผู้ทรง เป็นสามัญชน

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) การปกครองคณะสงฆ์ยังคง เป็นไปตามแบบเดิม แต่พระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นพระราชธุระเกี่ยวกับการปกครองมากยิ่งขึ้น ทรงพัฒนาประเทศชาติครั้งใหญ่ทุกด้าน ทั้งทางพระราชอาณาจักรและพุทธจักร ไต่ทรงออกพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) ขึ้นให้ ทำให้การคณะสงฆ์มีระเบียบแบบแผนสำหรับใช้ปฏิบัติเป็นครั้งแรก ในรัชกาลนี้มีสังฆปริณายกผู้ทรงได้รับพระมหาสมณคุณมาอีกพระองค์หนึ่งคือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

ครั้นถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453 - 2468) ทรงมอบอำนาจการปกครองคณะสงฆ์ให้แก่อสังฆปริณายก ทรงสถาปนากรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่สังฆปริณายก นับเป็นครั้งแรกที่สังฆปริณายกมีอำนาจสูงสุดในการปกครองคณะสงฆ์ และในรัชกาลนี้เอง ใน พ.ศ. 2464 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าทั้ง 3 พระองค์ใหม่ค่านำพระนามเป็นพิเศษว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า อันเป็นสมณศักดิ์สูงสุด ส่วนลักษณะการปกครองคณะสงฆ์สมัยนี้ยังคงใช้พระราชบัญญัติ ร.ศ. 121 ที่ประกาศใช้มาตั้งแต่รัชกาลก่อน

นับตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 6 พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นมาก ได้มีการเปลี่ยนแปลงในค่านต่าง ๆ หลายค่านด้วยกัน เริ่มตั้งแต่มีเจ้านายชั้นสูงทรงผนวชเป็นครั้งแรกและทรงดำรงตำแหน่งสังฆปริณายก โดยได้รับยกย่องพระนามเป็นพิเศษว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า และทรงมีอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์เพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ จนกระทั่งทรงมีอำนาจสูงสุดในรัชกาลที่ 6 จึงเป็นโอกาสที่สังฆปริณายกจะทรงสามารถริเริ่มปรับปรุงกิจการต่าง ๆ ของพระพุทธศาสนาได้อย่างเต็มที่ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะสังฆปริณายกจะทรงมีอำนาจสมบูรณ์ในการปกครองคณะสงฆ์ แต่พระเจ้าแผ่นดินก็ยังทรงมีพระราชอำนาจในการแต่งตั้งสังฆปริณายก นอกจากนั้นการมีพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 เป็นครั้งแรกนี้ก็ช่วยให้คณะสงฆ์เจริญรุ่งเรือง มีระเบียบแบบแผนมากขึ้นกว่าเดิมอีกด้วย

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2468 – 2477) การปกครองคณะสงฆ์ลักษณะ เช่นเดียวกับสมัยก่อน คือยังคงใช้พระราชบัญญัติฉบับเดิมเป็นหลักในการปกครอง ในรัชกาลนี้ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ไปจากเดิมมากนัก

ครั้นถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลอุดยเดช (พ.ศ. 2477 – 2489) ได้มีการตราพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ฉบับใหม่ขึ้นใช้ใน พ.ศ. 2484 เลิกใช้พระราชบัญญัติฉบับเก่า ตามพระราชบัญญัติฉบับใหม่ แบ่งอำนาจหน้าที่ของสมเด็จพระสังฆราชออกเป็น 3 ฝ่าย คือ สมเด็จพระสังฆราชทรงบัญญัติสังฆาติโดยคำแนะนำของสังฆสภา ทรงบริหารคณะสงฆ์ทางคณะสังฆมนตรีและทรงวินิจฉัยอธิการทางคณะวินัยธร อำนาจของสมเด็จพระสังฆราชจึงอยู่ในขอบเขตจำกัด ดังนั้นลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยนี้จึงต่างไปจากสมัยก่อนตามพระราชบัญญัติฉบับใหม่

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลอุดยเดช รัชกาลปัจจุบัน (พ.ศ. 2489 – ปัจจุบัน) ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ต่างจากสมัยก่อน เพราะใช้พระราชบัญญัติฉบับใหม่ พ.ศ. 2505 ซึ่งเป็นพระราชบัญญัติที่ใหม่มาจนปัจจุบันนี้ ตามพระราชบัญญัติฉบับนี้ มีบทบัญญัติเกี่ยวกับสมเด็จพระสังฆราชดังนี้ สมเด็จพระสังฆราชทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายก ทรงบัญชาการคณะสงฆ์ให้เป็นไปตามกฎหมาย พระธรรมวินัย และกฎหมายเดรสมาคม และทรงดำรงตำแหน่งประธานกรรมการมหาเถรสมาคม แสดงว่าอำนาจของสมเด็จพระสังฆราชในสมัยนี้เป็นไปอย่างกว้างขวาง

นับตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นต้นมาจนกระทั่งปัจจุบัน พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นเป็นลำดับเหมือนครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นองค์พุทธมามัก ทรงมีความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างแรงกล้า ทรงเอาพระทัยใส่ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ประกอบกับทางฝ่ายคณะสงฆ์มีสังฆปริณายกหรือประมุขสงฆ์ทำหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์อยู่แล้ว พระพุทธศาสนาในเมืองไทยจึงเจริญรุ่งเรือง เป็นลำดับมา

บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา

บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงมีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าวาสุกรี ทรงบรรพชาเป็นสามเณรใน พ.ศ. 2345 เมื่อทรงมีพระชนมายุ 12 พรรษา ทรงได้รับสถาปนา

ขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาสมณะที่สังฆปริณายกใน พ.ศ. 2394 ในรัชกาลที่ 4 ทรงเป็นสมเด็จพระมหาสมณะพระองค์แรก และทรงอยู่ในสมณะเพศตลอดมาจนถึงพระชนม์ใน พ.ศ. 2396 เมื่อทรงมีพระชนมายุ 64 พรรษา ทรงดำรงตำแหน่งสังฆปริณายกได้เพียง 2 พรรษาเท่านั้น แต่ก่อนที่จะทรงดำรงตำแหน่งสังฆปริณายก ได้ทรงปฏิบัติกิจพระศาสนาที่สำคัญในตำแหน่งต่าง ๆ ดังนี้ คือ

ขณะที่ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพน ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสได้ทรงแสดงพระปรีชาสามารถในการปกครองคณะสงฆ์และการปฏิบัติกิจพระศาสนาจนเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ภารกิจที่สำคัญอีกประการหนึ่งของพระองค์คือ ทรงช่วยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนในการฟื้นฟูวิชาความรู้ด้านวิชาการ และเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรวมนักในกรุงเทพฯ จัดเป็นคณะกลางอีกคณะหนึ่ง โปรดให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ครั้นทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส ทรงเป็นเจ้าคณะ ทำให้พระองค์ทรงรับภาระมากขึ้น นอกจากนั้นพระองค์ยังทรงเป็นนักปราชญ์สำคัญพระองค์หนึ่งที่ทรงถวายเป็นวิสัชนาแก่พระราชปวงชาวมณฑลต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจนเป็นที่พอพระราชหฤทัย

ผลงานดังกล่าวมานี้ เป็นผลงานโดยตรงทางด้านการปฏิบัติกิจพระศาสนา แต่พระองค์ทรงได้รับยกย่องพระเกียรติยศว่าทรงเป็นนักปราชญ์ทางกวีนิพนธ์อย่างแท้จริงพระองค์หนึ่ง ฉะนั้นผลงานของพระองค์ในกวีนิพนธ์จึงเด่นชัดและเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป งานพระนิพนธ์ของพระองค์มีทั้งทางศาสนาและวรรณคดี เช่น เรื่องปฐมสมโพธิกถา กุณธาสอนนงคำฉันท์ สมุทโฆษคำฉันท์ เป็นต้น ทรงได้รับยกย่องว่าเป็นกวีเอกของชาติไทยพระองค์หนึ่ง

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งสังฆปริณายกหรือประมุขสงฆ์ แต่ผลงานที่เด่นชัดเป็นที่รู้จักกันดีกลับกลายเป็นผลงานทางกวีนิพนธ์ ทั้งนี้มีปัจจัยต่าง ๆ ที่พอจะสันนิษฐานว่า เพราะเหตุใดผลงานของพระองค์ทางด้านปฏิบัติกิจพระศาสนาจึงไม่เด่นชัดเท่าที่ควร

ประการแรก ก็คือลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ 3 การปกครองคณะสงฆ์แบ่งเป็นคณะที่สำคัญ 3 คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง ส่วนคณะธรรมยุติกนิกายที่สร้างขึ้นใหม่นั้นยังรวมอยู่ในคณะกลาง การปกครองต่างคณะต่างปกครองกันเองไม่ขึ้นแก่กัน ในระยะนั้น สมเด็จพระ

พระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศ เป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส ทรงครองวัดพระเชตุพนฯ และทรงเป็นเจ้าคณะกลางด้วย เนื่องจากลักษณะการปกครองไม่ขึ้น แก่กันต่างปกครองกันเอง แม้แต่ในวัดต่าง ๆ ก็แยกกัน ดังนั้นพระองค์จึงทรงปกครองได้เฉพาะแต่ ในวัดพระเชตุพนฯ ส่วนที่ทรงดำรงตำแหน่ง เจ้าคณะกลางนั้น ก็ไม่ทรงสามารถปกครองได้ทั่วถึง เพราะวัดมหานิกายในกรุงเทพฯ ที่มาขึ้นกับคณะกลางมีมากและยังคงกระจัดกระจายอยู่ คือบางวัด ก็ไปขึ้นกับคณะเหนือบาง คณะใต้อ่าง ไม่แน่นอน จึงเห็นได้ว่าระเบียบการบริหารคณะสงฆ์ในระยะ นี้ยังไม่มั่นคงแน่นอน ไม่มีกฎเกณฑ์บังคับวัดต่าง ๆ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งยังไม่มีพระราชบัญญัติปกครอง คณะสงฆ์ ดังนั้นวัดต่าง ๆ จึงอาจมีธรรมเนียมปฏิบัติภายในวัดของตน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส คงไม่ทรงสามารถที่จะปกครองได้ทั่วถึง ทำให้ผลงานของพระองค์อยู่ในวง แคบ คือใช้ปฏิบัติกันเฉพาะภายในวัดพระเชตุพนเท่านั้น และเมื่อสิ้นสมัยของพระองค์แล้วก็คงจะมีได้ ปฏิบัติสืบต่อมา

ประการที่สอง สภาพพระพุทธศาสนาโดยทั่วไปในรัชกาลที่ 3 ถึงแม้จะมีพวกมิชชันนารี เขามาเผยแพร่คริสต์ศาสนาเป็นจำนวนมาก และพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงอนุญาตและพระราชทานเสรีภาพ แก่ประชาชนในการนับถือศาสนา แต่ประชาชนชาวไทยส่วนใหญ่ก็ยังคงมีความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธ- ศาสนาอย่างไม่เสื่อมคลาย ดังนั้นพวกมิชชันนารีจึงทำงานไม่ได้ผลมากนัก ในระยะนี้แม้ว่าความ ประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์ไทยจะเสื่อมลง แต่เจ้าฟ้ามงกุฎก็ทรงสามารถแก้ไขได้ด้วยการปฏิรูปพระพุทธ- ศาสนา อาจกล่าวได้ว่า งานปฏิรูปพระพุทธศาสนาในรัชกาลนี้ ซึ่งเป็นพระดำริริเริ่มของ เจ้าฟ้ามงกุฎ เป็นผลงานที่เด่นชัดและสำคัญที่สุดในระยะนี้

ประการที่สาม อำนวยในการปกครองคณะสงฆ์ เป็นที่ทราบกันดีแล้วว่า พระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระราชอำนาจสูงสุดในการปกครองคณะสงฆ์ตั้งแต่สมัยโบราณมา เพราะพระพุทธศาสนา จะมั่นคงอยู่ได้นั้นคงอาศัยพระเดชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดินช่วยเหลือเกื้อกูล จะเห็นได้ว่าตั้งแต่ครั้ง พุทธกาล พระเจ้าแผ่นดินทรงทรงให้พระราชอำนาจจำกัดพวกเดียวิธินำความมิวมองมาสู่วงการพระ พุทธศาสนา และในระยะต่อมาเมื่อกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ให้ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ต่อ ๆ มาทรงมีหน้าที่ทำนุบำรุงพระพุทธ- ศาสนาให้มั่นคงและเจริญรุ่งเรืองสืบมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ ดังนั้นการปกครองคณะสงฆ์จึงเป็นภารกิจ

สำคัญของพระเจ้าแผ่นดิน ในรัชกาลที่ 3 ก็เช่นกัน พระเจ้าแผ่นดินทรงเอาพระทัยใส่ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ทรงปฏิสังขรณ์พระอารามต่าง ๆ และสิ่งก่อสร้างในทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จึงยังไม่ทรงมีอำนาจเต็มที่ในการจัดการเกี่ยวกับคณะสงฆ์หรือริเริ่มออกกฎเกณฑ์ใช้บังคับ เพราะทรงเกรงว่าจะเป็นการกระทำที่เกินขอบเขตพระอำนาจของพระองค์

บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงมีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าฤกษ์ ทรงบรรพชาเป็นสามเณรใน พ.ศ. 2365 เมื่อทรงมีพระชนมายุ 14 พรรษา ทรงได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาสมณะที่สังฆปริณายกในรัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ. 2434 ทรงดำรงตำแหน่งสังฆปริณายกได้เพียง 10 เดือนก็ประชวรสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2435 เมื่อทรงมีพระชนมายุ 83 พรรษา ทรงผนวชเป็นพระภิกษุนานถึง 64 พรรษา และทรงดำรงพระเกียรติยศในตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย 42 พรรษา

พระกรณียกิจที่พระองค์ทรงปฏิบัติ ในด้านพระศาสนา ส่วนใหญ่ทรงปฏิบัติในรัชกาลที่ 4 นับตั้งแต่ทรงได้รับสถาปนาให้ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย และปกครองวัดบวรนิเวศวิหารสืบต่อจากเจ้าฟ้ามงกุฎ ใน พ.ศ. 2384 อย่างไรก็ตาม ในระยะนี้ การคณะสงฆ์เจริญรุ่งเรืองมาก เป็นผลจากการที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงปฏิรูปพระพุทธศาสนาในรัชกาลก่อน ดังนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ จึงทรงรักษาธรรมเนียมต่าง ๆ ซึ่งเจ้าฟ้ามงกุฎทรงตั้งไว้โดยเคร่งครัด และได้ทรงปรับปรุงแก้ไขธรรมเนียมบางอย่างให้เหมาะสมยิ่งขึ้น นอกจากนั้นยังทรงตั้งและฟื้นฟูเพิ่มเติมบางอย่างเกี่ยวกับพระศาสนาอีกด้วย ภารกิจที่สำคัญยิ่งประการหนึ่งของพระองค์คือ ทรงปฏิบัติหน้าที่พระอุปัชฌาย์ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระราชวงศ์ที่ทรงผนวชประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหารหลายพระองค์ ทรงวางระเบียบอย่างเคร่งครัดในการรับบรรพชาอุปสมบท และพระองค์ยังทรงเป็นพระอาจารย์ของเจ้านายอีกหลายพระองค์ นอกจากนั้นยังทรงเป็นที่ปรึกษาสำคัญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับว่าทรงได้รับยกย่องพระเกียรติยศอย่างสูงส่ง ภาระอื่น ๆ นอกไปจากนี้ได้แก่ ทรงคิด

แบบชมองค์พระปฐมเจดีย์ ทรงเป็นประธานในการชำระพระไตรปิฎกและพิมพ์เป็นอักษรไทย นอกจากนั้นยังได้ทรงพระนิพนธ์งานทางด้านพระพุทธศาสนาไว้อีกด้วย เช่น เรื่องสุคตวิทติวิธาน กรรมวิภาคกถา สังขติโตวาท เป็นต้น

ผลงานของพระองค์ในการปฏิบัติกิจพระศาสนาคงกล่าวมานี้อาจจะไม่ปรากฏเด่นชัดและไม่เป็นที่รู้จักในหมู่บุคคลทั่วไป เพราะเมื่อพิจารณาให้ถี่ถ้วนแล้วจะเห็นว่าผลงานของพระองค์อยู่ในวงแคบ บัจจุบันที่ทำให้ผลงานของพระองค์ไม่ปรากฏเด่นชัด พอจะสันนิษฐานได้ดังนี้

ประการแรก ก็คือลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ในรัชกาลที่ 4 การคณะสงฆ์ยังคงมีลักษณะเช่นในรัชกาลก่อน คือ ต่างวัดต่างปกครองกันเอง มีลักษณะแบบอาจารย์ปกครองศิษย์ ตั้งระเบียบขึ้นใช้เอง ยังไม่มีกฎ ข้อบังคับ และยังไม่มีการราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ แต่ลักษณะเช่นนี้อาจจะไม่เป็นปัญหามากนัก เพราะจำนวนพระสงฆ์ยังมีน้อย จึงสามารถปกครองได้ง่าย ในสมัยนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ครั้นทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่นบวรวิบุณย์สุริยพันธ์ ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร และทรงเป็นเจ้าของคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ดังนั้นระเบียบกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่ทรงวางไว้ ก็สามารถใช้บังคับได้เฉพาะในวัดบวรนิเวศวิหาร และวัดธรรมยุติกนิกายเพียงบางวัดซึ่งมีอยู่ไม่กี่แห่ง เพราะเจ้าอาวาสของวัดธรรมยุติกนิกายบางวัดตั้งระเบียบขึ้นใช้เอง เช่นสมเด็จพระวันรัตน์ (พุทธสิริ ทับ) วัดโสมนัสวิหาร เป็นต้น และเมื่อพ้นสมัยของพระองค์แล้ว ระเบียบที่ทรงวางไว้ก็คงจะเลิกปฏิบัติกัน

ประการที่สอง ในรัชกาลที่ 4 สภาพพระพุทธศาสนาโดยทั่วไปอยู่ในลักษณะที่เจริญรุ่งเรืองดีกว่าเดิมมาก ทั้งนี้เป็นผลมาจากการที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงปฏิรูปพระพุทธศาสนา ในระยะนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาพระทัยใส่ในการพระพุทธศาสนาเป็นพิเศษ ทรงออกประกาศกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ให้พระสงฆ์ปฏิบัติด้วยพระองค์เอง ดังนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์จึงมิได้ทรงปฏิบัติงานด้านนี้

ประการที่สาม ได้แก่อำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ยังไม่ทรงมีพระอำนาจสมบูรณ์ในการปกครองคณะสงฆ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินกิจการแทบทุกอย่างในด้านพระศาสนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า

ทรงร่วมมือบ้างในกิจการบางอย่าง แต่ก็ทรงอยู่ในฐานะพระราชกณะผู้ใหญ่ที่ทรงได้รับการยกย่องเป็นพิเศษ

บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้า มนุชยานามานพ ทรงบรรพชาเป็นสามเณรใน พ.ศ. 2416 ในรัชกาลที่ 5 เมื่อทรงมีพระชนมายุ 14 พรรษา และทรงผนวชเป็นพระภิกษุใน พ.ศ. 2422 ประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหารตลอดมาจนถึง พระชนม์ใน พ.ศ. 2464 ในรัชกาลที่ 6 เมื่อทรงมีพระชนมายุ 62 พรรษา พระองค์ทรงผนวชนานถึง 42 พรรษา ทรงปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราชมาตั้งแต่ พ.ศ. 2442 - 2453 แต่ยังมีได้ทรงดำรงตำแหน่งนี้ ทรงได้รับพระมหาสมณคุณาภิเษกเป็นสมเด็จพระมหาสมณะที่สังฆปริณายก ตั้งแต่ พ.ศ. 2453 จนถึงพระชนม์ รวมเวลา 11 พรรษา ตลอดระยะเวลาที่ทรงผนวชอยู่นั้นทรงทำคุณประโยชน์ให้กับวงการพระพุทธศาสนามากมายหลายด้าน ดังจะกล่าวโดยสรุปดังนี้ คือ

การศึกษาของคณะสงฆ์ ทรงปรับปรุงการศึกษาของคณะสงฆ์ในทุก ๆ ระดับด้วยการจัดตั้งมหาวิทยาลัย การจัดการศึกษาตามหัวเมือง และการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมของภิกษุสามเณร

การปกครองคณะสงฆ์ ทรงจัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ให้ทันสมัยโดยเคร่งครัดและรัดกุมยิ่งขึ้น ด้วยการวางระเบียบกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ขึ้นใหม่บังคับ เช่น การวินิจัยอธิกรณ์ การจัดทำเนียบสมณศักดิ์ระเบียบการครองจีวรของพระสงฆ์ เป็นต้น

การเผยแพร่พระพุทธศาสนา เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่จะช่วยให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองสืบต่อไป พระองค์ได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือธรรมระดับต่าง ๆ และหนังสือเทศนา การออกหนังสือธรรมจักษุ ตลอดจนการตั้งโรงพิมพ์มหาวิทยาลัย

จะเห็นได้ว่า ผลงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนามีมากมาย และเป็นไปอย่างกว้างขวางแพร่หลายไปทั่วประเทศ และใช้เป็นหลักปฏิบัติในคณะสงฆ์อย่างมั่นคงสืบต่อมาจนปัจจุบันนี้ ปัจจัยสำคัญที่ทำให้พระองค์ทรงมีโอกาสริเริ่มและปรับปรุงกิจการคณะสงฆ์ได้อย่างเต็มที่มีอยู่หลายประการด้วยกัน อาจจะสรุปได้ดังนี้ คือ

ประการแรก คือลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ในรัชกาลที่ 5 จำนวนพระสงฆ์ได้เพิ่มขึ้นกว่าเดิมมาก ทั้งนี้เพราะคณะธรรมยุติกนิกายได้เป็นคณะใหญ่เทียบเท่าคณะ เหนือและคณะใต้ นอกจากนั้นยังมีพระสงฆ์ต่างชาติแบ่ง เป็นหลายคณะ เช่นคณะรามัญนิกาย คณะอาหม์นิกาย คณะจีนนิกาย เป็นต้น ดังนั้นในระบายนี้อาจมีพระสงฆ์เป็นจำนวนมาก มีความจำเป็นที่จะต้องปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์ให้ดีขึ้น ฉะนั้นใน พ.ศ. 2445 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระบรมราชโองการให้ตราพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ขึ้นใช้เป็นครั้งแรก เป็นการปรับปรุงลักษณะการปกครองให้มีระเบียบแบบแผน ในระยะนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส จึงทรงมีภาระมากในการที่จะปรับปรุงแก้ไขการคณะสงฆ์ให้เข้ากับระเบียบพระราชบัญญัติ ร.ศ. 121

ประการที่สอง ได้แก่สภาพพระพุทธศาสนาโดยทั่วไปในรัชกาลที่ 5 พระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระราชประสงค์ที่จะพัฒนาประเทศชาติให้เจริญรุ่งเรืองและทันสมัยทัดเทียมอารยประเทศทั้งหลาย พระองค์ทรงส่งพระเจ้าลูกยาเธอหลายพระองค์ออกไปศึกษา ณ ประเทศต่าง ๆ ในยุโรป เมื่อเสด็จกลับมาก็ได้นำวิชาความรู้และแนวความคิดที่ทันสมัยกลับมาปรับปรุงประเทศชาติ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากจะทรงพัฒนาประเทศชาติทางฝ่ายพระราชอาณาจักรแล้ว ยังทรงพัฒนาทางฝ่ายพุทธจักรควบคู่กันไปด้วย การพัฒนาแต่ละอย่างนั้นจำเป็นต้องอาศัยบุคคลที่มีความสามารถในงานนั้น ๆ โดยเฉพาะ พระเจ้าลูกยาเธอที่ได้ทรงศึกษา ณ ต่างประเทศทรงเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาฝ่ายพระราชอาณาจักร ส่วนทางฝ่ายพุทธจักรนั้น ทรงอาราธนา พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสให้ทรงเป็นกำลังสำคัญในงานด้านนี้ ฉะนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสจึงทรงปรับปรุงการคณะสงฆ์ทุก ๆ ด้านเป็นครั้งใหญ่ เพื่อทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองจนเป็นผลสำเร็จตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ประการที่สาม คืออำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหาสมณะที่สังฆปริณายกใน พ.ศ. 2453 และในคราวนี้เองที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ให้พระองค์แต่ผู้เดียวเป็นครั้งแรก เมื่อพระองค์ทรงมีพระอำนาจสมบูรณ์แล้วจึงเปิดโอกาสให้พระองค์ทรงสามารถปฏิบัติภารกิจต่าง ๆ ในคณะสงฆ์ด้วยความสะดวกพระทัย นับว่าทรงเป็นสังฆปริณายกที่ทรงมีอำนาจในการ

ปกครองคณะสงฆ์อย่างเต็มที่ นอกจากนั้นพระองค์ยังทรง เกรงครีติในระเบียบวินัย ทรงออกหนังสือในการปฏิบัติกิจการต่าง ๆ และทรงรับนิคมชอบต่อหน้าทั้งปวง ผลงานของพระองค์ในด้านต่าง ๆ จึงสำเร็จ สมบูรณ์ด้วยดีเป็นประโยชน์ต่อประเทศไทยชาติสืบมา

เมื่อพิจารณาบทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าทั้ง 3 พระองค์ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาโดยละเอียดแล้ว อาจกล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีผลงานที่เด่นชัดและสำคัญยิ่งกว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าสองพระองค์แรก นอกจากจะเป็นเพราะความสามารถสวนพระองค์และทรงเอาพระทัยใส่ในงานด้านนี้โดยตรงแล้ว ยังมีปัจจัยอื่น ๆ อีกที่ช่วยส่งเสริมให้พระองค์ทรงมีผลงานมากตามด้วยกัน ถึงแม้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าสองพระองค์แรกจะทรงมีพระปรีชาสามารถและทรงเอาพระทัยใส่ในงานด้านนี้อยู่เสมอ แต่ก็มีปัจจัยหลายประการที่ไม่เปิดโอกาสหรือช่วยส่งเสริมให้พระองค์ทรงมีภารกิจมากดังกล่าว อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาโดยส่วนรวม จะเห็นได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทั้งสามพระองค์ทรง เป็นบุคคลสำคัญยิ่งในประวัติศาสตร์ไทย เพราะทรง เป็นผู้สร้าง ความเจริญรุ่งเรืองให้กับวงการพระพุทธศาสนาสืบมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้